

Markku Helin

UUDISTETTU HTK-LOUKKAUSTEN TUTKINTAMENETTELY

Tänään julkistettavassa hyvää tieteellistä käytäntöä koskevassa ohjeessa on kaksi osaa. Niistä ensimmäisessä pyritään kuvaamaan, mitä tutkimukselta edellytetään, jotta sitä voitaisiin pitää eettisesti kestäväenä. Tässä osassa myös yksilöidään hyvän tieteellisen käytännön loukkaukset. Ohjeen toinen osa koskee menettelyä, jossa pyritään selvittämään, onko loukkausepäily aiheellinen vai ei. Tämä menettely (*HTK-prosessi*) on minun puheenvuoroni aiheena.

Miksi menettelysääntöjä on nyt haluttu muuttaa kymmenen vuoden kuluttua edellisestä tarkistuksesta? Syyt ovat pääosin käytännölliset. Tutkimuseettiselle neuvottelukunnalle on sen saamien lausuntopyyntöjen ja sille tiedoksi toimitettujen tutkintaraporttien pohjalta syntynyt aika hyvä kokonaiskuva siitä, missä kohdissa menettelyjä esiintyy ongelmia. Sen pohjalta ohjetta on pyritty täsmentämään ja tarkentamaan niin, että se auttaisi entistä paremmin tutkinnasta huolehtivia. Tiedeyhteisö on ollut laajasti työssä mukana antamalla lausuntoja luonnoksista ja osallistumalla ohjetta koskeviin seminaareihin. Näin tulikin olla. Kysymys on tiedeyhteisön itsesääntelystä eikä ulkoapäin annetuista normeista.

Menettelyn perusrakenne

Tutkintamenettelyn perusrakenne on säilytetty entisellään. Yliopistot ja muut tutkimusorganisaatiot tutkivat itse loukkausepäilyt, jotka koskevat kyseisessä organisaatiossa toimivia tutkijoita. Tämän taustalla on ajatus, että tutkimusprosessien eettisestä kestävydestä huolehtimisen tulee olla osa jokaisen tutkimusorganisaation laatutyötä. Tutkijoita ei saa jättää yksin selviämään pelkällä vaistollaan, vaan eettiset kysymykset on integroitava tutkijakoulutukseen ja tutkimusprojektien johtamista koskevaan koulutukseen. Loukkausepäilyjen käsittely on puolestaan osa tutkimusorganisaatiossa tehtävää laadunvalvontaa.

Tutkimustyön verkottuminen ja kansainvälisyyden syveneminen asettavat tämän ratkaisun koetteelle. Jos tutkimusprojektissa on tutkijoita useista eri tutkimuslaitoksista, joista ehkä osa toimii toisessa maassa, syntyy kysymys, kuka tutkii, jos syntyy erimielisyyttä esimerkiksi siitä, olisiko joku projektin tutkijoista pitänyt mainita tekijänä tutkimusraportissa. Viisastenkiveä näihin ongelmiin ei ole löydetty. Asiaa on kuitenkin yritetty ohjeessa ottaa hiukan haltuun ohjaamalla osapuolet sopimaan siitä, miten tutkinta tällöin toimitetaan. Ohjeessa on myös hyväksytty se, että loukkaus voidaan tutkia toisessa maassa siellä käytössä olevia menettelyjä soveltaen. Jos asia tulee näin selvitettyksi, sitä ei tarvitse enää täällä tutkia.

Rajaukset

HTK-menettelyn soveltamisalan rajauksiin liittyy kiintoisia kysymyksiä. Ensinnäkin voidaan kysyä, miten suuren osan tutkijan elämästä HTK-ohje ikään kuin vetää soveltamispiiriinsä. Miten piirretään raja tutkijan tieteellisen elämän ja muun elämän välille? Vai onko tutkija aina tutkija?

Ohjeen mukaan tutkijoiden on noudatettava hyvää tieteellistä käytäntöä aina esiintyessään oman alansa asiantuntijatehtävissä. Asia ei riipu siitä, onko kyseessä tiedeyhteisön sisäinen tehtävä vai jokin muu asiantuntijatehtävä. Aina kun professori lausuu jotakin professorina, hän ei saa sepittää asioita eikä esittää toisen ideoita ominaan. *Tutkintamenettelyn ala* on sitä vastoin suppeampi. HTK-prosessissa tutkitaan ainoastaan tieteellisessä tutkimus- tai julkaisutoiminnassa ja tieteelliseen työhön välittömästi liittyvässä kirjallisessa toiminnassa epäiltyjä rikkeitä. ”Kirjallinen toiminta” on sitä vastoin ymmärretty laajasti. Esimerkiksi väitöskirjan esitarkastajan lausunto ja rahoitushakemus ovat tekstejä, joita voidaan HTK-prosessissa arvioida.

Rajanvetoa on tehty myös sen osalta, mikä on opiskelua ja mikä puolestaan sellaista tieteellistä kirjoittamista, että sitä koskevat hyvän tieteellisen käytännön loukkaamista koskevat epäilyt tulee HTK-prosessissa tutkia. Tällöin on päädytty siihen, että maisteritasoisen oppiarvon tai sitä korkeamman oppiarvon saavuttamiseksi tehty opinnäyte kuuluu menettelyn piiriin, vaikka opinnäytettä ei olisi julkaistu. Jos opinnäytteen hyväksymisestä ei ole tehty päätöstä tai väittelijälle ei ole myönnetty väittelylupaa, oppilaitos voi kuitenkin tutkia epäilyn myös muussa menettelyssä, esimerkiksi tiedekunnan sisäisessä menettelyssä. Epäilty voi kuitenkin näissä tapauksissa aina vaatia HTK-ohjeiden mukaista tutkintaa. Esimerkiksi maisterintutkintoon gradun tehnyt siis voi, vaikka työtä ei vielä ole hyväksytty, vaatia ohjeen mukaisen tutkinnan, jos hän epäilee, ettei hän saa tiedekunnassa oikeudenmukaista kohtelua.

Alemman tason opinnäytteissä ja harjoituskirjoituksissa esiintyviä hyvän tieteellisen käytännön loukkauksia ei tutkita HTK-prosessissa. Rajanvetoa ei pidä ymmärtää niin, että tällaiset kirjalliset työt olisivat jotenkin tutkimusetiikan ulkopuolella. Jos professori ottaa idean oppilaansa harjoituskirjoituksesta ja esittää sen omanaan, kysymys on anastuksesta. Jos ylioppilas harjoitustyössä plagioi professoriaan, hän tekee rikkeen, mutta asia ei kuulu HTK-prosessiin, vaan tulee ehkä parhaiten oikaistuksi opetuksen keinoin.

HTK-prosessin rajauksiin liittyy myös kysymys HTK-loukkauksen *vanhentumisesta*. Kuinka vanhoja asioita menettelyssä on tarpeen tutkia? Tältä osin päädyttiin siihen, ettei täsmällistä vanhentumisaikaa voida asettaa, sillä loukkaukset voivat olla kovin erilaisia ja kohdistua eri tavoin tieteeseen itseensä, toisiin tutkijoihin ja tieteen tuloksia hyödyntäviin. Pääsääntönä on siis *vanhentumattomuus*. Jos joku on anastanut ideansa toisen työstä ja noussut siten kuuluisuuteen, lienee oikeudenmukaista, että kunnia vuosikymmenien jälkeenkin annetaan sille, jolle se kuuluu. Toisaalta jossakin menee raja, jonka jälkeen asia voidaan joko haudata tai jättää tieteenhistorialliselle tutkimukselle. Kysymys, lainasiko E. N. Setälä kuuluisaksi tulleen lauseoppinsa A. W. Janssonilta on epäilemättä jo vuosikymmeniä ollut tällainen. Näin Fred Karlsson asian näkeekin mainiossa kirjassaan ”E. N. Setälä vaarallisilla vesillä”.

Ohjeen pääsääntönä on siis vanhentumattomuus, mutta toisaalta lähdetään siitä, että tutkimusorganisaatioilla tulee olla vanhojen tapausten osalta harkinnanvaraa. Tutkintaa ei sen mukaan tarvitse suorittaa, jos väitetystä loukkauksesta on niin pitkä aika, ettei tutkinnalla ole merkitystä tutkimuseettisesti kestävien käytäntöjen, tutkimuksen laadun varmistamisen eikä muiden oikeusturvan kannalta.

HTK-prosessin viimeinen rajaus koskee sen suhdetta *oikeudellisiin menettelyihin*. Rajaus on sillä tavoin veitsenterävä, että HTK-prosessissa ei tutkita rikosoikeudellisia, patenttioikeudellisia, tekijänoikeudellisia, työoikeudellisia eikä muita oikeudellisia kysymyksiä. Niitä koskevat erimielisyydet kuuluvat oikeuslaitokselle. Kun jääkiekkoilijat syyskuussa päästettiin areenoille, syntyi nopeasti kysymys siitä, miltä osin kaukalon tapahtumat kuuluvat poliisille ja miltä osin jääkiekkoliitolle. Tieteen kaukalossa on tehtävä samanlainen rajanveto. Tiedeyhteisön sisäisissä menettelyissä ei voida päättää asioista, jotka kuuluvat oikeuslaitokselle. Asiat saattavat sivuta silti läheisesti toisiaan. Samaa tekoa voidaan joutua arvioimaan sekä tutkimuseettiseltä että tekijänoikeudelliselta kannalta. Neuvottelukunnalta lausuntoa pyytävät joskus pettyvät, kun neuvottelukunta voi tehdä vain ensiksi mainitun arvion.

Tutkimusetiikka ja oikeudelliset kysymykset nivoutuvat toisiinsa myös siten, että havaittu tutkimuseettinen rike voi antaa rehtorille perusteen toimenpiteeseen, johon hän on lainsäädännön mukaan oikeutettu. Tutkimuseettinen neuvottelukunta on ainakin yhden lausuntoasian yhteydessä ottanut sen kannan, että jos rehtori tutkimuseettisen rikkeen perusteella suorittaa esimerkiksi irtisanomisen, kysymys siitä, onko rike tapahtunut, tulisi tutkia HTL-prosessissa, jos asia kuuluu sen alaan, eikä jossakin muussa menettelyssä. Se antaa rehtorille vankan selkänöjan toimenpiteilleen. Jos epäilyä ei ole HTL-prosessissa asianmukaisesti tutkittu, epäily voi näet rehtorin toimenpiteestä huolimatta vaatia asian tutkimista HTK-menettelyssä ja saada sen käyntiin viimeistään pyytämällä lausuntoa tutkimuseettiseltä neuvottelukunnalta.

Menettelyn pääpiirteitä

Tutkimuseettisen rikkeen ainoa *sanktio on julkisuus*. Seuraamuksena on tiedeyhteisön julkinen moite jäsenelleen tai jäseneksi pyrkivälle. Se on itse asiassa aika kova seuraamus, sillä toiminta tiedeyhteisössä ja monissa muissa tehtävissä on mahdollista vain muiden tunteman luottamuksen varassa. Tavan takaa voimme lehdistä lukea, mitä tapahtuu, kun esimerkiksi poliitikon väitöskirjasta löydetään plagiointia.

Sanktion ankaruuden vuoksi on tärkeää, että tutkintamenettely on selkeä, läpinäkyvä ja osapuolten oikeusturvaa edistävä. Se on tärkeää myös, jos halutaan pitää yllä tiedeyhteisön itsesääntelyyn perustuva lähestymistapa. Paineet asian oikeudellistamiseen ja oikeusturvan hakemiseen tuomioistuimista kasvavat, jos tiedeyhteisön omat tutkintamenettelyt koetaan puutteellisiksi.

Ks. ohjeen kaavio 1. HTK-prosessi

Uusi ohje tuo lähinnä hienosäätöä toimivaksi koettuun vanhaan runkoon. Edelleenkin on säilytetty se, että päätöksenteosta vastaa rehtori tai kansleri ja tutkimusorganisaatioissa sen ylin johtaja. Tällä on haluttu säilyttää päätöksenteon korkea profiili, turvata päätösten arvovalta ja estää päätöksenteon hajaantuminen organisaatioissa niin, ettei kenelläkään ole kokonaiskuvaa tutkimuseetiikan tilasta oppilaitoksessa.

Asian saattaminen rehtorin tietoon tapahtuu edelleenkin kirjallisella ilmoituksella. Ohjetta on täsmennetty niin, ettei ilmoitusta voida tehdä nimettömänä. Asia lienee ymmärretty näin vanhankin ohjeen pohjalta. Rehtori voi kuitenkin ottaa myös muuta kautta tietoonsa tulleen loukkausepäilyn tutkittavakseen. Jos siis joku ei halua esiintyä omalla nimellään, hän voi pyrkiä toimimaan esimerkiksi oman professorinsa tai dekaanin kautta ja sitä kautta saamaan aikaan sen, että rehtori päättää tutkia asiaa. Ohjeeseen on lisätty kohta, jonka mukaan myös tutkimuseettinen neuvottelukunta voi ehdottaa tietoonsa tulleen epäilyn tutkimista kyseisessä organisaatiossa. Tämä on tarkoitettu hyvin poikkeukselliseksi herättelyksi tapauksissa, joissa tutkimusorganisaatio ei jostakin syystä toimi.

Esiselvitys

Tutkinta jaetaan edelleen esiselvitykseen ja varsinaiseen tutkintaan. Uudessa ohjeessa on huomattavasti täsmennetty sitä, milloin esiselvitys voidaan jättää toimittamatta (ks. HTK-prosessi kohta 2). Esiselvitysvaihetta on muutoin ohjeistettu sangen vähän. Tarkoituksena on, että se on joustava menettely, jonka sisältö muotoutuu sen mukaisesti, millaisesta epäilystä on kysymys. Vaatimus sekä ilmoituksen tekijän että epäillyn kuulemisesta on kuitenkin kirjoitettu ohjeeseen. Lisäksi yleiset, menettelyn kaikissa vaiheissa noudatettavat vaatimukset menettelyn vaiheiden dokumentoimisesta ja asianosaisten tiedonsaantioikeuden kunnioittamisesta koskevat myös esiselvitystä. Uutena vaatimuksena ohjeeseen on kirjattu vaatimus osapuolen kanssa käytetyn *työkielen* käyttämisestä tutkinnassa, jos osapuoli ei hallitse suomea tai ruotsia riittävästi. Tutkimuseettinen neuvottelukunta on tätä nykyisenkin ohjeen pohjalta edellyttänyt.

Uudessa ohjeessa on myös osoitettu, milloin päätös siitä, että tutkimuseettinen rikkomus on tapahtunut, voidaan tehdä jo esiselvityksen pohjalta. Aikaisempi ohje on tältä osin epäselvä. Uuden ohjeen mukaan näin voidaan menetellä, jos jo esiselvitys on osoittanut, että loukkaus on tapahtunut ja epäilty tyytyy esiselvitykseen eikä muutoin ole erityistä syytä toimittaa tutkintaa – esimerkiksi siksi, että arvellaan vilpin olleen paljon laajempaa kuin siihen mennessä on todettu. Epäillyn ei siis koskaan tarvitse tyytyä esiselvityksen langettavaan päätökseen, vaan hän saa asian aina halutessaan varsinaiseen tutkintaan.

Varsinainen tutkinta

Varsinaisen tutkinnan osalta tärkein muutos on se, että asetetussa tutkimusryhmässä tulee olla *vähintään kaksi* henkilöä tutkinnan suorittavan organisaation ulkopuolelta. Aikaisempi ohje edellytti vain yhtä ulkopuolista. Vaatimus tekee tutkinnan suorittamisen entistä hiukan raskaammaksi. Tämä katsottiin kuitenkin tarpeelliseksi, jotta menettely näyttäisi myös ulkoa katsoen puolueettomalta eikä syntyisi vaikutelmaa siitä, että asiaa yritetään peitellä ja pitää pienessä piirissä. Peittelyepäilyt voivat viritessään aiheuttaa pitkäaikaista vahinkoa tutkimusorganisaation maineelle. Lisäksi ne luonnollisesti alentavat päätöksen legitimitettä.

Ohjeessa on pyritty myös nykyistä tarkemmin osoittamaan, miten tutkintaryhmän loppuraportti on kirjoitettava. Tämä nähtiin välttämättömäksi sen vuoksi, että parannettaisiin loppuraporttien

tasalaatuisuutta ja analyttisyyttä. Ainakin toistaiseksi raporttien laatu on vaihdellut liiaksi organisaatiosta riippuen.

Esiselvityksen ja varsinaisen tutkinnan rajapinta

Kun ohje jakaa HTK-prosessin kahteen eri osaan, voi syntyä kysymys, missä eri menettelyvaiheiden rajat kulkevat. Eräs yliopisto on nykyisen ohjeen pohjalta menetellyt muutamissa tapauksissa niin, että se on suorittanut sängen perusteellisen esiselvityksen ja päättänyt sitten asian varsinaista tutkintaa suorittamatta. Tutkimuseettinen neuvottelukunta on hyväksynyt tämän silloin, kun esiselvityksen on voitu katsoa perusteellisuudeltaan vastaavan varsinaista tutkintaa. Uusi ohjekaan ei varsinaisesti estä tällaista etupainoista menettelyä. On kuitenkin huomattava, että epäilty, jonka rike on todettu esiselvityksessä, saa halutessaan aina asian varsinaiseen tutkintaan. Etupainoisuus voi siis tuottaa ikävän yllätyksen. Se voi myös synnyttää kysymyksiä ohjeen lojasta soveltamisesta, jos näyttää siltä, että kahden ulkopuolisen vaatimusta on kierretty ratkaisemalla asia jo esiselvityksessä.

Tutkimuseettisen neuvottelukunnan lausunto

Tehtiinpä rehtorin vapauttava tai langettava päätös missä menettelyvaiheessa tahansa, päätökseen tyytymätön osapuoli voi pyytää siitä tutkimuseettisen neuvottelukunnan lausuntoa. Lausunnon pyytämiseksi on uudessa ohjeessa asetettu määräaika (6 kk päätöksen tietoon saamisesta). Yleensä lausuntopyyntö on tullut TENKille varsin pian sen jälkeen, kun asia on tutkimusorganisaatiossa päätetty. Tästä ei siten aiheutune merkittävää käytännön muutosta.

Ohjeessa on myös aiempaa ohjetta tarkemmin kuvattu menettely, jota TENK soveltaa saatuaan lausuntopyyntönsä. Se antaa ryhtiä TENKin työlle ja ehkä ennen muuta osoittaa osapuolille, miten selvitys TENKissä etenee. Nykyisen ohjeen pohjalta jotkut ovat kuvitelleet, että TENKiltä voisi pyytää lausuntoa ilman että tästä menee tieto vastapuolelle. Näin ei tietysti voida tehdä, koska *audiatur et altera pars* on oikeudenmukaisen käsittelyn peruslähdekohta. Tämä tulee selväksi, jos katsoo ohjeen kaaviota 2, missä asiakirjaliikenne havainnollisesti esitetään.

Mitä tämän jälkeen?

Kun säädetään laki, mitään ei ole saatu päätökseen, vaan siitä alkaa oppimisprosessi, jonka kestäessä lakia opitaan soveltamaan entistä paremmin. Ohjeen laita on samoin. Ohjeessa on monia kohtia, joissa jää tilaa soveltajan harkinnalle. Kun elämä tuo eteen tapauksia, joissa harkintaa joudutaan käyttämään, syntyy vähitellen viisaita käytäntöjä. Niitä voidaan levittää kollegoille esimerkiksi TENKin järjestämissä seminaareissa ja keskustelutilaisuuksissa. TENK voi osaltaan pyrkiä laatimaan omien lausuntojensa perustelut niin hyvin, että ne käyvät ohjeeksi tulevaisuuden vastaavissa tapauksissa. Tämä tietysti edellyttää sitä, että TENK löytää sopivat tavat tiedottaa lausunnoistaan. Työ hyvien menettelyjen kehittämiseksi ei siis lopu, vaan muuttaa vain hiukan muotoaan.